

Templet vid Adelsnäs

Förebilder, efterföljare och takmålningar

Templet vid Adelsnäs – förebilder, efterföljare och takmålningar.

Vid Bysjöns strand i Åtvidaberg ligger ett rundtempel i antik stil. Det stod färdigt år 1809 och var den första av de byggnader som uppfördes i Adelsnäs parkanläggning under 1800-talet. Nära templet låg ett kastell som tillkom på 1820-talet och ungefär trettio år senare lät Seth Adelswärd uppföra ett kanontorn med en solkanon som fortfarande är i bruk. Men den speljakt, ett fast fartyg som låg utanför kastellet och varifrån man kunde skjuta fyrverkerier, och det turkiska lusthus som fanns på Helena ö, är borta sedan länge.

Den byggmästare som anlätades för templets uppförande hette Casper Seurling och det finns uppgifter om att ersättningen för hans arbete var 100 riksdaler. Byggnadens tak vilar på åtta doriska kolonner och är försett med målningar utförda av Pehr Hörberg. Templet vid Adelsnäs antas ha byggts till minne av Eric Göran Adelswärds hustru, Eva Helena född von Fersen. Hon avled år 1807 och var då 48 år gammal. Hon efterlämnade åtta barn.

Inspirationskällor och efterföljare.

När man funderar över vilka inspirationskällor som funnits till templet kan det vara frestande att låta fantasin blomma. Axel von Fersen kan mycket väl ha besökt sin kusin Eva Helena på Adelsnäs. Kanske hade han vid ett sådant besök berättat om den engelska parken vid det franska kungliga slottet i Versailles. Parken anlades vid Petit Trianon, ett lustslott byggt för att glädja den franska drottningen Marie Antoinette. I denna park fanns ett rundtempel, kallat Temple de l'amour, d.v.s. kärlekstemplet. Det uppfördes år 1778 och det var ungefär då som ryktet om att Axel von Fersen var Marie Antoinettes älskare började spridas. Skulle därför inte hans berättelser om parken ha kunnat inspirera Eric Göran till det vackra minnesmärket över hustrun?

Förmodligen är sanningen om bakgrunden till inspirationen att bygga ett rundtempel betydligt mindre romantisk och personlig. Runda tempel i antik stil och engelska parker var helt enkelt högsta trädgårdsmode vid tiden för 1700-talets slut och det nya 1800-talets början. I Sverige byggdes under denna tid flera rundtempel. Runt Haga slott anlades till exempel en engelsk park och i den finner man det så kallade Ekotemplet. Där kunde den kungliga familjen inta sina middagar under sommarmånaderna. Ett annat exempel på rundtempel från den aktuella tiden finns i Hågelbyparken utanför Stockholm. I Östergötland finns ytterligare ett rundtempel med takmålningar av Pehr Hörberg. Det är det så kallade Auroras tempel vid Finspångs slott. Det har tio kolonner och uppkallades efter den vackra Aurora de Geer, född Taube.

I början av 1900-talet blev det åter populärt att uppföra rundtempel. Runt Stockholm finns ett vid Elfsviks gård på Lidingö och ett annat vid Waldemarsudde. Det har också åtta kolonner och uppfördes av prins Eugen och sägs vara ritat av honom och Ferdinand Boberg tillsammans. Ett tredje exempel på tempelmodet hittar man i parken vid det vackra barockslottet Ållonö, vid Bråvikens södra strand. Här anlades i början av förra seklet en italiensk trädgård där en lång, rak gång leder till ett lusthus i form av ett rundtempel. Förebilden lär just ha varit templet vid Adelsnäs. Byggnaden kallades först för Tehuset men benämns numera

Templet från skogssidan. Foto Roy Andersson

Ekotemplet. Det är inte ovanligt att just rundtempel kallas för ekotempel – även om inte alla har en utpräglad ekokaraktär. Beteckningen rundtempel är väl den mest neutrala och också den som används i konsthistoriska sammanhang.

Pehr Hörbergs takmålning.

Den 23 augusti 1809 författade Pehr Hörberg en beskrivning av sin detaljrika målning i templets tak. (Beskrivningen avslutar denna artikel.)

Den är mycket värdefull för den som idag vill studera templet. Nu är nämligen målningen svår att tyda; färgerna har åldrats, detaljerna suddats ut med följd att det vagt bruna dominerar.

Målningen är allegorisk och använder antikens gudar och mytens gestalter för att åskådliggöra Åtvidabergs gruvdrift. I takets mitt finner vi guden Jupiter med sin örn, och gudinnorna Juno och Minerva med sina speciella fåglar, påfågeln och ugglan. Vidare ser man Venus med sina duvor och sonen Cupido. Runt Venus finns hennes gemål, Vulcanus, som är gudarnas skicklige smed, och Mercurius, handelns gud.

Templets tak. Foto Roy Andersson

I luften runt alla dessa gudar svävar några ekipage, som det tillhörande gudinnan över jakt och skogar. Hon heter Diana och hennes vagn dras av jakthundar. I en annan del av luftrummet susar Apollo fram bakom fyra hästar. Han är musikens och skaldekonstens gud.

Runt tempeltakets list finns flera cykloper som är sysselsatta med att bryta malm och framställa koppar. Cykloperna är jättar med endast ett öga i pannan och den största av dem är enligt Pehr Hörberg Polyfemus. Det var denna jätte som Odysseus lurade när han och hans besättning tillfångatogs i cyklopens grotta. Bakom denna grotta ser man ”lågan och röken af en masugn.”

Förutom de arbetande cykloperna finns också små bevingade andar, eller putti. En av dem håller i ett kolsåll, en annan i kopparmärket. Att tecknet symboliserar koppar vet nog alla Åtvidabergare. Andra kanske kommer att tänka på kvinnorörelsen när de ser detta tecken. Det beror på att kopparmärket också är gudinnan Venus' märke och därmed också alla kvinnors. Två små andar förser elden med malm och kol på skottkärror, några andra sköter en gruvans ”mekaniska inrättningar” som fanns i tidens gruvor. Här och var finns bilder av floder och hav med seglande skepp. Sjöfarten och vattenkraften var viktiga för kopparbrytningen.

Att cykloperna och de små bevingade andarna hjälper till att åskådliggöra bergshanteringen i Åtvidaberg vid början av 1800-talet är inte svårt att förstå. Men är de klassiska gudarna i taket bara där för att förhöja målningen rent allmänt? Nej. Pehr Hörberg har själv förklarat hur han har tänkt. Och det är en förklaring som visar att hans insikter i företagandets villkor fortfarande är aktuella.

Vad berättar takmålningen om verksamhetens villkor?

Han skriver att han genom att återge de olika gudomligheterna visar sitt hopp att den allsmäktige ska ge sitt bistånd och bringa välsignelse åt bergshanteringen. Men mer speciellt är att guden Jupiter föreställer

den allvisa brukspatronen, i det här fallet beställaren Eric Göran Adelswärd, som var den fideikommissarie som drev Åtvidabergs kopparverk och innehade det adelswärdiska baroniet. Gudinnan Juno symboliserar de rikedomar som behövs för att bedriva en så resurskrävande verksamhet som en gruva. Gudinnan Minerva påminner om att verksamheten behöver vishet – kompetens – och gudinnan Venus om att entreprenörskap drivs av lust och glädje. Mercurius symboliserar ju handeln och det som numera även innefattar marknadsföring och försäljningsstrategier.

Men det räcker inte med detta. En brukspatron behöver hyttmästare som är lika skickliga som Vulcanus, raska arbetare som är lika starka som cykloperna och unga anställda som liknar bevingade andar. Vidare förklarar Pehr Hörberg varför han i sin takmålning återgivit delar av zodiaken. Solens och månens gång i denna påminner om att en bruksägare måste vara mycket medveten om tidens gång och betydelse för sin verksamhet.

Fritjof Åbergs teckning av Pehr Hörbergs takmålning i Templet. Baroniet Adelswärd's arkiv.

Pehr Hörbergs beskrivning av sin takmålning.

Så här beskriver målaren Pehr Hörberg själv sin målning.

Adelsnäs och dess Tempel-byggnad.

*Som är öppen, står på 8 collonner,
är mest den Doriska ordningen.*

*Förklaring öfver målningen, som är uti
Lust.Tempelbyggnaden vid
Adelsnäs.*

Målningen är Allegorisk, och grundad på den gamla Mythologien; men föreställer Bergsvärksyrken.

Uti midtlen af hvalfvvet, synes de förnämsta gudomligheterna uti ljusa skyar nedstigandes ifrån sin himmelska boning Olympen, för att meddela sitt bistånd till de smärre gudarna och människorna i sina bergsvärksarbeten. Här ser man den befällande stora Jupiter, som kallas Gudarnes och människornes Fader; han är krönt och har i sin högra hand sin majestetiska spira, samt sin förfärliga örn med åskans blixtn i gapet, har Guden vid sin vänstra sida, för att i vrede, själf fatta och gripa till åskan i sin hand och kasta den på sina brotslingar.

På Jupiters högra sida, synes dess gemål Juno, som kallas Himmelens Drottning. Hon är också krönt och har en regerande spira i sin högra hand, och sin sköna Påfogel nära sig. Denna Gudinna tillägnas mackten öfver Rikedom och välmåga.

Gent emot Jupiter, sitter vishets-Gudinnan Minerva. Klädd med hjälm på hufvudet, pantzar om lifvet, stödjande vänstra armen emot sin sköld, i sin högra hand håller hon sin lantz, och vid sin vänstra sida, synes hennes natt-uggla, som är denna Gudinns Emblem. Denna Gudinna, dyrkas i synnerhet af dem som älska vishet, konster och vetenskaper.

Midt emot Juno, ser man den vällustiga Kärleks-Gudinnan Venus, med sin son Cupido. Hon har sina Duvor utmed sig. Denna Gudomlighet bör hafva måttliga offer på sitt altare: men imedertid är hon ställd i bredd med de förnämsta Gudinorna. Hennes Gemål, är den smetia, halta och fula Gudarnes smed, Vulcanus, som fick nog bära Hanrej-horn.

Nära till Jupiter och Venus, synes Mercurius, Gudarnes sändebud, han skyndar bort för att värkställa Jovis order till dem som äro sysselsatta med Järn och metals-tillverkningar utur bergen. Denna Guden dyrkas för värtalighet, skälmsticken, snabbhet och fintelighet, samt är en Gud för handelen och handelsmän.

Nedan om denna beskrefna målning, synes i luften, halfva delen av Zodiacs, eller Djurkretsen. Man börjar till vänster med fiskarne. Här vid åker Gudinna Diana, hon har sin vagn förespänd med Jagt-hundar, ty hon är en Gudinna öfver jagt och skogar, och tillika betecknar hon Månan; därför kallar Poeterne henne både Luna och Diana. Hon dyrkas för att vara kyskhetsens Gudinna och beskyddarinna.

Näst åt högra handen, ser man väduren, eller vår-dagjämningen. Därefter följer Oxen, Tvillingarne och Kräftan, som betecknar sommar-solståndet; Här vid åker Fæbus, eller Apollo, (som är en och samma) Denna Guden tillskrifves vara solen, som värmer och upplyser jorden, samt säges han vara en Gud för Musiken och skaldekonsten. Sedan visar sig Lejonet: men Jungfrun, Vågen, Skorpionen, Skytten, Stenbocken och Vattumannens bilder, böra vara osynliga, emedan de skola vara under horisonten.

Nu följer Guden Vulcani underhåfvande, som äro Cycloperna med ett enda öga, och det sitter midt i pannan, alla dessa äro Vulcani medarbetare, till att utur mineraler frambringa renade metaller såsom Guld, Silfver, Koppar, Ten och Bly, samt Järn.

Neder emot taklisten, på norra sidan, ser man en sofvande Cyclop. Denne må vara den stora och namnkunniga Resen, Poliffemus, som var ock en öfvermåttans stark Cyclop; han hvilar från sitt arbete uti en i berget utbruten grotta. Bakom samma berg, synes lågan och röken af en masugn.

Ifrån denna nämnda Poliffem, räknar man åt höger allt omkring.

Först ser man en arbetare, som språkar med annan, som skall upplyfta en malmsten ifrån jorden. Emellan bergen, synes litet af hafvet, samt skepp på avstånd, hvilka sjö-Guden Neptunus befordra för bergvärks-nyttans skull. Mellan och något bakom bergen, utbryter en Cyclop, malmsten. Frammanföre nästa berg, ligger en hvilande Cyclop bredvid sin malmsten. Näst intill, äro två Cykloper sysselsatta, att med grofva järnspekt uppbryta en malmsten; och en annan ärnar frambära till smältugnen en malmsten. Häröfver i luften, synes en Genni med ett kohlsåll, och en annan med Veneris tecken, eller stämpelen, som utmärker Koppar. Näst under, ser man en Cyclop, som drager blåsbälgen till koppar-smältningen, och en annan, som skaffar malm på elden. Näst åter, visar sig två Genier, som med skott-kärror framskaffar till ugnen, malm och kohl. Bakom desse och berget, synas två Cykloper; den ene har ett järnspekt i handen och den andra, slår med ett knuster, malmstycken lösa från berget. Uti detta berg, visas en malm-grufva, med mekaniska inrättningar öfver, hvilka sättes i rörelse af tvenne Genier. Sedan förekommer en Gud för en flod (*) hvilken rinner ur hans outösliga kruka; och bakom synes hafvet och seglande skepp.

Berget, som börjas vid floden, kan kallas Etna, eller Ætna, där Vulcanus med sina Cyloper hade sin värkstad. Här förekommer först en Genni, som skaffar kohl till Cycloper, som står före härden och uppeldar järnet åt Guden Vulcanus, hvilken sitter vid sitt städ, hantera med tänger, en uppeldad sköld, och låter två Cycloper slägga på den. Bakom desse, står Gudinnan Thetis, (som var gift med en dödlig, vid namn Peleus) och låter Vulcanus göra vappen åt sin unga son Achilles, ty han var född och af sin moder danad att blifva en segrande hjelte; hvarpå han sedan visade prof i det Trojanska kriget. Näst här frammanföre är en Gennie, som hopsamlar de färdiggjorda arbeten af Vulcanus. Slutligen synes åter hafvet, hvar på synes seglande skepp.

Vidare Forklaring.

Med Jupiter och de övriga Gudomligheter, har afseende på den Alsmäktiges bistånd och välsignelse med Bergsvärken. - Vidare kan ock Jupiter vara en sinnebild för Bruks-ägare; som af Juno kunna äga stora penninge-summor till förlag för sina rörelser. Af Minerva vishet, Af Venus oskyldiga nöjen, och af Mercurius, lycklig handels-rörelse. - En Bruks-ägare, behöfver ock goda mästare: som med Guda-smeden Vulcanus betecknas, han behöfver ock, starka och raska arbtare; som med Cycloperna utmärkes. Han kan draga nytta af ungt folk; som visas med de bevingade barnen, Genier kallade. Och slutligen nämner jag; En Bruks-ägare måste ganska noga, taga tiden i akt, hvilket jag med Solens och Månans gång i Djurkretsen, har haft afsende på.

Således tror jag mig, hafva både med pännselen och pännan, gjort här med mina tankar begripelige.

Adelsnäs den 23 augusti 1809.

Pehr Hörberg

P.S. Detta är bestämdt, att ständigt förblifva vid Adelsnäs.

(*) Floder och vattenfall, äro högst gynnade för vår tids Bergs-värksyrken

Pehr Hörbergs förlaga till takmålningen i Adelsnäs tempel. Uppsala Universitetsbibliotek